

ҚАДИМГИ ЎРТА ОСИЁДА ШАҲАРСОЗЛИК ВА ДЕВОРЛИ МУДОФАА ТДМАУ

Курилиш ва ирригация факультети

ассистенти Б.Х.Шарипов

ассистенти Р.Ш.Ражапов

Аннотация: Ўрта Осиёнинг халқларининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида қадимдан шаҳарларнинг барпо этилиши муҳим ўрин тутган. Шаҳарлар бир неча минг йиллар давомида шаклланган ва ривожланган давлатчилик анъаналари ва маҳаллий аҳоли турмуш тарзини акс эттирувчи мезонлардан биридир. Кишилиқ жамиятида аҳолининг жойлашуви ва сони, ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг даражаси турлича бўлган, маданий тараққиётнинг айрим жиҳатлари билан бир-биридан фарқланувчи кўплаб катта ва кичик шаҳарлар азалдан мавжуд эди. Шу билан бирга шаҳарларни тавсифлашда эътиборга лойиқ умумий ҳолатлар ҳам бўлган. Бу ҳолатларни айниса шаҳарларнинг ҳозирда сақланиб қолган қисмларида ва ёзма манбалардан тасаввур қилиш мумкин. Бу шаҳарларнинг деворлар билан ўраб олиниши, уларнинг ташқи кўринишини белгилайдиган ҳолатлардир.

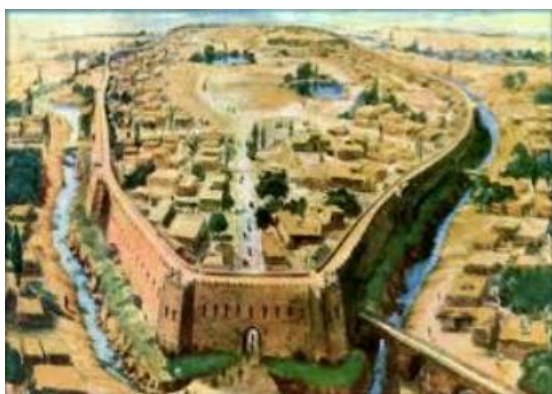
Калит сузлар: Қадимги Ўрта Осиёнинг шаҳарсозлигида шаҳар марказлари, сув иншоотлари, йўллар, шаҳар деворлари, шаҳар дарвозалари ҳамда уларнинг ҳозирги давр шаҳарсозлигидаги аҳамияти.

Одатда шаҳар деворлари аҳолини турли ташқи хавф-хатарлардан ҳимоя қилиш, шаҳардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётни осуда бошқариш ва бир маромда сақлаб туришда аҳамият касб этган.

Масалан XVI- аср муаллифи Зайниддин Восифийнинг Самарқанд девори ҳақидаги қуйидаги битикларини келтирамиз: “Карвон Самарқанд шаҳар

дарвозасига етгач, шундай бир шаҳарни кўрдиларки, ғоят мустаҳкам ва маҳкам. Деворнинг баландлиги шу қадар эдики, агар фалак хўкизи унинг тепасидан ўтганда кунгурасининг кезки қорнини йиртган бўларди”¹.

¹Зайниддин Восифий. Бадоеул-вақоеъ (Нодир воқеалар), Форсийдан Н. Норқулов таржимаси. Тошкент 1979 йил.16-бет.

Шаҳар деворлари одатда паҳса деворлар билан ўралган. Баъзи ўринларда ғиштдан ҳам фойдаланилган. Буни 1697 йил Ўрта Осиёга ташриф буюрган рус кишиси Федор Скаби ўзининг қуйидаги сўзларида Бухоро ҳақида ёзар экан, у; “Бухоро шаҳри ҳам қурилиши ва баландлиги билан Туркистондек” деб қайд этган. Туркистон ва бошқа шаҳарлар тупроқ билан ўралган, улар устига хом ғиштдан девор ўрнатишгани, деворнинг тупроқ билан биргаликдаги баландлиги 3,5 саржин, қалинлиги эса 1,5 саржиндан ортиқлигини қайд этган².

Бухоро хонлиги тасарруфидаги шаҳарлардан бири Термиз эди. Шаҳар деворини XVI- аср муаррихи Ҳофиз Таниш Бухорий: ”жуда кудратли”,³ деб таърифласа, XVII- аср муаллифи Маҳмуд ибн Вали эса “Шаҳар мустаҳкам девор билан ўралган”,⁴ деб қайд этган. Бухоро хонлигининг бошқа кўпгина катта ва кичик шаҳарлари ҳам лой деворлар билан ўралган эди. Худди шунингдек XIX- аср ўрталарида Бухорода асирликда бўлиб қайтган Корнило Суворовнинг таъсуротларида келтирилишича “Каттакўрғон, Зиёвуддин, Кармана, Янгикўрғон, Керки, Қарши, Жиззах ҳам “лой билан ўралган” эди”.⁵

²*Сискное дело.1697 г. О дороге в XIVу . Туркестаньский сборник. Т.5.Спб.1869. С.399-400.*

³*Ҳофизи Таниш Бухари. Шариф-наме-йи шахи.(книга шахской славы).Факсимиле рукописи..Д.88/Перевод с персидского, введение,примечания и указатели Салахетдиновой М. А.ч. II М.,1987.с. 97.*

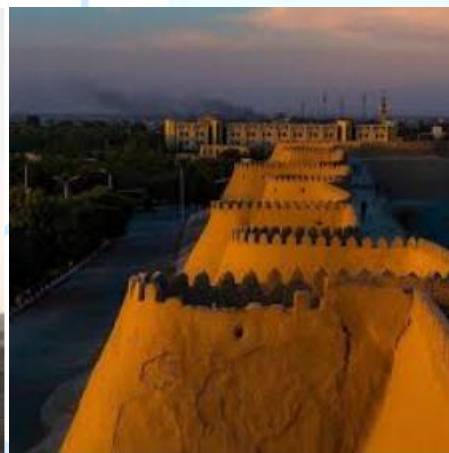
⁴*Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География)/Введение, примечания и указатели Ахмедова Б.А. Ташкент.1977.с.34.*

⁵*Галкин М.Н.Показания русских пленных, возвращенных из Бухары в 1858-1859гг.//Этнографические материалы по Средней Азии и Оренбургскому Краю ЗИРГО по отделению этнографII. Ташкент.1867.с.64.*

Шаҳарларни девор билан ўраб олиш анъанаси Ўрта Осиёнинг бошқа хонлиги Хивада ҳам мавжуд эди. XVI- асрда бу юртга ташриф буюрган “Москва савдо компанияси”нинг вакили инглиз Антоний Женкинсон унинг йирик шаҳарларидан бири Урганч ҳақида ёзар экан, “Шаҳар текисликда жойлашган ва узунлиги 4 мил атрофидаги лой деворлар билан ўралган”лигини қайд этади.⁶

Хива шаҳрида XVIII- асрда бўлган рус геодезисти И.Муравин “Хиваликлар ҳукмронлиги остида лойдан қурилган саккизта шаҳар бор, деворларининг баландлиги беш - олти саржин, атрофида каналлар (ҳандақлар) қазилган,⁷ – деб қайд этган эди. Бу маълумотни XIX- аср 20- йилларига оид маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Уларга кўра, Хива хонлигининг шаҳарлари – Ҳазорасп, Хонқа, Гурлан, Хўжайли шаҳарлари ҳам лой деворлар билан ўралган.⁸

⁶Дженкинсон. Путешествие в Хиву и Бухару//Английские путешественники в Московском государстве в XIV- веке.1937.с.477.

⁷Материалы по истории Казахских ханств. Алматы.1961.с.444.

⁸Приложения к показаниям Муравина. Журнал.

Шаҳарларнинг ривожланиб бориши натижасида уларнинг деворлари янгиланиб борган. Хусусан, Бухоронинг чегара шаҳарларидан бири ҳисобланган Керки ҳақида XVII- муаллифи Маҳмуд ибн Вали ”Ҳозирда шаҳар девори бузилиб кетган”⁹ -деб ёзади.

Бу ўринда XIX- аср муаллифи А. Вамберининг ушбу шаҳар учта девор билан ўралгани ҳақидаги маълумоти диққатга сазовордир.¹⁰ Демак Бухоро хонлигида шаҳар чегараларини яхшироқ ҳимоялашга эътибор қаратилганлигини ва шаҳар ҳудудининг даврлар оша кенгайиб бораёвверганини кузатиш мумкин.

Шу ўринда қайд этиб ўтиш лозим-ки, шаҳар деворлари доимий таъмирланиб турилган. Бу ишга аҳолининг кенг қатлами жалб этилган. Шаҳар деворларини тузатишда иштирок этишни назарда тутган “Шаҳар мажбурияти” ҳам бор эди.

Тошкентда шаҳар деворларининг турли қисмлари шаҳарнинг тўрт даҳаси аҳлига тақсимланган бўлиб улар деворни доим таъмирлаб турганлар.¹²

“Шаҳарлар атрофларидаги қўрғон деворлар шаҳарларни мудофаа қилиш ва шартли равишда маъмурий чизиқ вазифасини ўтаган. Шартлилиқ шундан иборатки, юқорида айтиб ўтилганидек кўпгина шаҳарлар қўрғон деворидан ташқаридаги теварак билан функционал жиҳатдан чамбарчас боғлиқ бўлган. Қўрғон деворлари кўпроқ пахса ва хом гиштдан қурилган бўлиб, қалинлиги тепага қараб ингичкалашиб борган. Одатда деворларнинг тепа сатҳи шундай бўлганки, унинг устида навкар, хатто баъзан икки отлиқ ёнма – ён юра олган. Деворнинг ташқи томонида кунгуралари бўлган. Кунгуралар биринчидан, шаҳарнинг қамал вақтларида ҳимоячиларни душман уқидан тўсиб туриш вазифасини ўтаса (функцияси), иккинчидан, унинг кўринишида ритм ҳосил қилиб тарзини жойлантириб турган (эстетикаси). Девор сиртидан ташқарига чиққан буржлар ҳам функционал – девор тагига келиб қолган

душманга ўқ узиш ҳам бадий – меъморий девор текислигининг пластикаси вазифаларини ўтаган.

⁹Маҳмуд ибн Вали. *Море тайн относительно доблестей благородных (География)/Введение, примечания и указатели Ахмедова Б.А. Ташкент. 1977.с.72.*

¹⁰Вамбери А. *Путешествие по Средней Азии. М. 1867.с.1-92.*

¹¹Шишкин В.А. *Архитектурные памятники Бухары. Ташкент, 1936.с.30.*

Муҳаммад Солиқ Тошкандийнинг “Жадидаи тарихи Тошканд” асарида шаҳар деворининг бошқа унсури – бару тилга олинади.

Кўп ҳолларда шаҳар деворлари бўйлаб ташқи тарафдан сувга тўлдирилган зовур – ҳандақ ҳам бўлган. Ҳандақ ҳам девор каби шаҳарнинг муҳофазасини таъминловчи қўрғон меъмориясининг бир тармоғи сифатида қадимдан маълум. Масалан, Хоразмдаги антик даврга мансуб Жонбозқалъа, Тупроққалъа шаҳарларида ҳам ҳандақлар бўлган. Аниқроқ айтилса, ҳандақлар антик даврдан ҳам қадимийроқдир.

Шаҳарларнинг тархий тизими аксари қуйидагича бўлган. Ўртада шаҳарнинг асосий маркази бўлмиш бозор жойлашган. Регистон ҳам шу ерда бўлган. Бош, биринчи даражали кўчалар марказдан радиал йўналишда тарқалган. Улар одатда шаҳарнинг қўрғон деворидаги дарвозалар мавжудлиги билан ажралади ва девор ортида бошқа шаҳар ва қишлоқларга олиб борадиган йўлга айланиб кетади. Бош кўчалар бир мунча тўғрилиги ҳамда бироз кенглиги билан характерланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрича XIX- асрнинг биринчи ярмидан бошлаб шаҳарни қўриқлаш соқчилар назорати кучайтирилгани ҳамда ўқотар қурулларнинг такомиллашиб боргани сари шаҳар деворлари ўзининг ҳарбий аҳамиятини йўқота бошлаган.

Шаҳар деворлари Ўрта Осиёда давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлашга хизмат қилган. Шаҳар деворлари олдида кўп ҳолларда божхоналар жойлаштирилган.¹⁴

¹² Гейнс А.К. *Управление Ташкентом при Кокандском владичестве* //Собрание литературных трудов.спб.1898.с.459.

¹³ Х.Ш.Пўлатов. “Санъат, архитектура ва шаҳарсозлик тарихи. Марказий Осиё архитектураси тарихи”.// Архитектура ва Дизайн таълим йўналиши бўйича таҳсил олаётган талабалар учун ўқув қўлланма. ТАҚИ.Тошкент 2008 й. 56-60 бетлар.

¹⁴ Маньковская Л.Ю. *Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-начало XX-в).* Ташкент.1980.с.67.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Зайниддин Восифий. Бадоеул-вақоеъ (Нодир воқеалар), Форсийдан Н. Норкулов таржимаси. Тошкент 1979 йил.16-бет.
2. Сискное дело.1697 г. О дороге в XIVу . Туркестанский сборник. Т.5.Спб.1869. С.399-400.
3. Ҳофиз Таниш Бухари. Шариф-наме-йи шахи.(книга шахской славы).Факсимиле рукописи..Д.88/Перевод с персидского, введение,примечания и указатели Салахетдиновой М. А.ч. II М.,1987.с. 97.
4. Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География)/Введение, примечания и указатели Ахмедова Б.А. Ташкент.1977.с.34.
5. Галкин М.Н.Показания русских пленных, возвращенных из Бухары в 1858-1859гг.//Этнографические материалы по Средней Азии и Оренбургскому Краю ЗИРГО по отделению этнографII. Ташкент.1867.с.64.
6. Дженкинсон. Путешествие в Хиву и Бухару//Английские путешественники в Московском государстве в XIV- веке.1937.с.477.

7. Материалы по исторII Казахских ханств. Алматы.1961.с.444.
8. Приложения к показаниям Муравина. Журнал.
9. Махмуд ибн Вали.Море тайн относительно доблестей благородных (География)/Введение, примечания и указатели Ахмедова Б.А. Ташкент.1977.с.72.
10. Вамбери А. Путешествие по Средней АзII.М.1867.с.1-92.
11. Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары.Ташкент, 1936.с.30.
12. Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владичестве //Собрание литературных трудов.спб.1898.с.459.
13. Х.Ш.Пўлатов.“Санъат, архитектура ва шаҳарсозлик тарихи. Марказий Осиё архитектураси тарихи”.// Архитектура ва Дизайн таълим йўналиши бўйича тахсил олаётган талабалар учун ўқув қўлланма. ТАҚИ.Тошкент 2008 й. 56-60 бетлар.
14. Маньковская Л.Ю.Типологические основы зодчества Средней АзII (IX-начало XX-в). Ташкент.1980.с.67.
15. БХ Шарипов Экономика и социум, 915-919 [ИЗ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГО ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА И АРХИТЕКТУРЫ СРЕДНЕЙ АЗИИ](https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=xEuWVxMAAAAJ&citation_for_view=xEuWVxMAAAAJ:u5HHmVD_uO8C)
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=xEuWVxMAAAAJ&citation_for_view=xEuWVxMAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
16. AE Tulkinovich, SB Kholboevich

ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 11 (9), 415-418
[In the network of roads application of the intelligent transport system](https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=11&issue=9&article=072)
<https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=11&issue=9&article=072>